

A. Gergely András

Kisebbség és europaizálódás

Minority and Europeanisation

European integration processes and globalisation in general intensify the fear that unification consumes ethnic identities which have been growing stronger since the 60s. However, no group becomes a minority group because of its minority state. This process is influenced primarily by the change in the direction of the economy and middle-class development in East Europe.

Minden kisebbségi lét relatíve sokszorosán esélytelenebbé teszi a nagy többséghez való integrálódást, mert a közösségi identitást nemhogy megőrizni, de egyenesen bomlasztani kezdi a többségtől függő állapot, a perifériára szorulás, a kirekesztettség, a reménytelen jövőkép, a kulturális „felemelkedés” esélytelensége egy olyan piacon, amelyet a politikai erőviszonyok kínálnak. Ez a piac Európában (jelenleg) az uniós integráció, s mellette az a félsz, hogy a hatvanas-hetvenes évektől megerősödő etnikai és kisebbségi identitásokat fölemészti, magába olvasztja egy államok fölötti berendezkedés, amely adott esetben még érvel is azzal: a mai Európa a kisebbségek és régiók Európája, a mai egység lényege a sokszínűség...

A kisebbségek diszpreferált egzisztenciális helyzete a nemzetállamok szétesését követő vadkapitalizálódás folyamatában emellett a felszínen is megjelenő kisebbségellenes attitűddel társul. Az, hogy ki szorul kisebbségbe (s identitás-választásának szabadságát milyen tényezők korlátozzák), illetve kihez képest vállalja a maga kisebbségiségét (s mennyire akarja-tudja megmutatni a maga hovatartozását), illetve hová irányulnak törekvései, az javarészt *nem magától a kisebbségi léthelyzettől*, csoport- vagy etnokulturális törekvésektől függ, hanem a világgazdasági folyamatoktól áthatott kelet-európai gazdasági és polgárosodási irányváltástól, mondhatnók: az európai birodalom kiépülésétől.

Miért kell az identitásmegőrzés versus integráció kérdései között a „birodalomépítési” folyamatról beszélni? Feltételezhető-e, hogy a modern demokráciák legnagyobb uralmi rendszere, az Egyesült Államok félelmes ellenfele lesz a modern Európa új integrációs folyamatának. S ha így lesz is, védettek maradnak-e, vagy felmorzsolódnak, „kiporlanak” a kisebbségek az európai egységből? Az alábbiakban ezekre a kérdésfelvetésekre keresünk válaszokat, nem törekedvén arra a lehetetlen feladatra, hogy sok-sok kötetnyi európai kisebbségkutatói szakirodalmat emeljünk át egy összefoglaló tanulmány keretei közé.

A kisebbség mint érték

A kisebbségi közösségekről beszélve megszoktuk, hogy mintha valamely eleve pozitív tartalomról, egyfajta éteri állapotról, elvitathatatlan érték-alapú jelenségről értekeznénk, s szemérmesen nem említjük lehetséges túlélő stratégiáinak priméren mentális alapjait, vagyis a gazdasági léthelyzet melletti identitás-állapotot. Holott a modernizálódó hazai és az innovációra váró határon túli kisebbségi szféráinak, sőt európai szubkulturáinak túlélési stratégiái sem épülhetnek másra, mint az európai egységhez csatlakozás, a kollektivitás korszakát a kisebbségi függéskényszerek kérdésével összefüggésben történő

identitás-tisztázásra. Sokféle háttérelmézést lehetne használni, sokféle forrásmunkára lehetne hivatkozni a téren: mely kisebbségek, mely országokban, milyen gazdasági potenciállal, milyen mobilitási mutatókkal, milyen innovatív hajlandósággal bírnak, és ezeket hogyan képesek értékesíteni vagy megvédelmezni. Ezek az adatok azonban nem lehetnek „igazak” vagy érvényesek a kisebbségek identitástartalékaira és etnohistóriájára vonatkozó ismeretek nélkül, s míg e két „adatbázist” nem sikerül összehangolnunk, addig bizonytalanságban maradunk a társadalmi tények komplex érvényességét illetően. A kemény adatokra épülő gazdasági vagy igazgatási-politikai okfejtések rendszerint épp a társadalmi közérzetek csoportszintű *folyamatairól* édeskeveset árulnak el, pedig a mentalitás-állapotokat, a nyelvi vagy kisebbségi jogérzékenységeket, a sérelmi politikákat és univerzális toleranciát aligha érdemes számoszlopokba tagolt kisebbségi létszám-arányok megmutatásával alátámasztani. Erre a kisebbségkutatási szakirodalom bőségesen nyújt példát, kezdve a fölvetett, hamis, „kvázi-identitásoktól” a többrétegű identitásokig, a halódó, nem reprezentált formákig és a neofolklorizálódó, egykoron elhalt hovátartozástudatot fölmelegíteni próbáló (pl. jász, kelta, friulán vagy maghrebi) kísérletekig.

Az identitások „relativizálása” nem könnyű feladat, s nem elegendő, ha kizárjuk az adatszerű kisebbség-számbevételt. Nehezen engedhető meg egy tudományos paradigma határainak tágítása (főképp ha amúgy is ilyen interdiszciplináris mezőben található meg, mint amilyen a kisebbségtudomány), de ezúttal hadd bátorkodjam előzetesként megfogalmazni, hogy (e folyóirat nyelvezetétől némiképp eltérően) tanulmányomban nem kizárólag statisztikai, etnikai, demográfiai, jogi vagy nyelvi-kulturális kisebbségekről beszélek, hanem mindennemű kisebbségről, amely maga-magát ekként definiálja, legyen akár menekült-csoportok tagjaiból álló közösség, vándorló életmódközösség tagja, nemi hátrányos helyzetű vagy korosztályi hovátartozását, egészségét vagy szenvedélyeit, valását vagy származását tekintve sajátlagos és megkülönböztetett identitással bíró. Teszem ezt azért, mert a szűkebb, etnikai-származási csoporttudatra alapozott kisebbség-meghatározás mintegy évszázados hagyományától eltérően számos olyan viszonylatban esik szó kisebbségekről, amelyek nem a primér biológiai értelemben, hanem az etnosz („nép”) értelmében akár olyan népességcsoportra is vonatkozhat, amilyenek (a nemzet mint „képzelt közösség” mintájára megformált) „internetes közösségek”, kvázi-identitások, szociokulturális integrációk, diaszpórák vagy több etnikum keveredéséből kialakuló territoriális egységek.

A kilencvenes évek európai átmeneti folyamataiban világosan átlátható, hogy a társadalmi feltörekvés-eszmények és kiszolgáltatottsági relációk egyre több olyan külsődleges meghatározottságtól függenek, amilyenek például a globalizáció mentén átszerveződő világpiac munkaerő-vándorlást kikényszerítő vagy bevándorlásokat indukáló hatása, valamint például a menekülttömegek identitáskeresésével, az átmeneti stádiumba került poszt-szocialista társadalmak értékrend-váltásával, a nemzettudatok változásával vagy a tranzit-jellegű társadalmi tömegmozgások fontosságának megnövekedésével összefüggő folyamatok; egy szóval számos olyan tényezőtől kiszolgáltatottak, amelyek a társadalmi struktúrában nem egyformán oszlanak el, de a társadalmi egyenlőtlenségviszonyok időszakos-átmeneti átalakulását okozzák az európai társadalmakban. Példaként említeném, hogy a kelet-európai rendszerváltások útvalasztása és jövőeszménye (ha nem is egyenlő szinten, de a térség majd’ minden országában) tartalmazott legalább kétféle cselekvési tervet: az egyik a régi politikai-katonai-bürokratikus párt- és állami elit leváltását fogalmazta meg, ennek mentén pedig a „szovjet” vagy csehszlovák vagy jugoszláv típusú etnonímia elérénytelenedésével függött össze, a másik (számunkra itt fontosabb) a Kelet eszménye felől a Nyugat eszményi identitás-pluralizmusa felé fordulást preferálta.

Mindkét programcél magában foglalt egy kimondva-kimondatlan is egzisztáló momentumot: a társadalmi *középosztályok stabilizálására* való törekvést, ezzel együtt pedig a relatív tömegű polgárosodást kísérő kisebbségellenességet, avagy az alávetettek önmeghatározási jogának felfüggesztését. Ugyanakkor ez számos kisebbségi szférában a morálisan megzavart és korábbi státusában bizonytalanná tett, de „osztályöntudatában” megerősödni hajlamos kisebbségi *elitek újrakonstruálását* jelentette, illetőleg ezek mellett-mögött a legkülönbözőbb kisebbségi *túléléstechnikákkal* bővül ki. (E kérdéskör gazdasági relációban megnevezhető jelenségeiről a *Kisebbségkutatás* 1999/4-es számában bővebben is írtam.)

A jelenség persze nem csupán régiókra jellemző, az ezredfordulón ez immár a kisebbségek körében megfigyelt jelenség lett egész Európában, egy olyan mezőben, ahol nem csupán alá- és fölérendeltség van („gazdag térség”/”szegény térség”, nemzeti társadalom/kisebbségi társadalom, közjog/kisebbségi jog, települési önkormányzat/kisebbségi önrendezés stb.), hanem a *térbeli kölcsönkapcsolatok* mentén is átrendeződtek a függérendek, amelyek ma már olykor határok nélkül, határok fölött és alatt is keresik az új térbeli dimenziók közötti eligazodás lehetőségét. (Egyebek között ezt a dimenzióváltást tükrözi e szám városi/falusi kisebbségiséggel foglalkozó írásainak java része is.) Ez a *térszerkezeti átalakulás* nemcsak a célok, hanem az elváráshorizontok szempontjából is igen jelentős, száznolcvan fokos fordulatot mutat, melyben bár a gazdaság, a piac, a nemzetközi kapcsolatok, az ismeretek, ideológiák és döntési-igazgatási technológiák is Keletről jöttek egy fél évszázadon át, s Nyugatnak fordultak 1989–1990 után, de erre a gyökeres önállóságra nem voltak fölkészülve a kisebbségi csoportok, s megkésve próbálják kialakítani saját intézményeiket. Erre a váltásfolyamatra például bizonyos hazai kisebbségek rá tudtak hangolódni (szintén jobbára külső segítséggel), s nevezetesen a hazai német kisebbségre épülő antalli német-orientáció erősítőleg hatott, de sem a hazai szerbeknek vagy románoknak, görögöknek vagy románoknak nem kedvezett. A térbeli orientáció ráadásul kiegészült egy időbelivel is: míg bizonyos kelet-európai országok hazai kisebbségei a múlt század végi és századfordulós prosperitás ideáljának visszatelepítésével kezdték a maguk rendszerváltását, addig mások vagy el sem kezdték, vagy egyenesen a fél vagy másfél évszázados civilizatorikus előnyökkel rendelkező országok *ideálképét* vették át (mint polgári demokrácia, többpárti parlamentáris rendszer, jogállamiság-elvek, civil kezdeményezések, tőkestabilizáció stb.), s kezdték azt magukénak vallani. Mindkét folyamat támasza, talpköve vagy szükségképpeni kísérője az a *polgárosult* társadalmi tömeg (réteg, osztály, kaszt, felső tízezer stb.), mely történetileg a polgárosodás elősegítője vagy kiteljesítője volt/lett. E folyamatokban a jól ismert néhányak kivételével – akik kisebbségi énjüket hol értéken kamatoztatva, hol pedig kiárusítva választottak korszerűbb társadalmi tudatot – lényegében mindenütt az *elitek játszottak főszerepet*. A huszadik századi háborús korszakok, nyílt totalitarizmusok és ideológiai hidegháborúk folyamatában ezek az elitek kialakították azokat a társadalom-, hatalom- és tömegeszményeket, amelyek nevében utóbb azután a maguk sikerét kifejezniük egyre könnyebb volt. Számos „racionálisnak” mondott alkalmazkodási (vagy függés-) elmélet szól arról, hogy a saját *sikerképesség* egyik bizonyítási alapfeltétele a *versenyhátrány*, s főképp az *ellenség* alulmaradása, ami viszont társadalmi méreteken százezreket és milliókat jelent, kirekesztett, gettóba zárt, „átnevelésre” kényszerített vagy egyszerűen csak kitaróan manipulált kollektív lényeket takar – s köztük a kisebbségeket is.

Ennek a kirekesztési aktusnak, *ki- vagy bezárási stratégiának kollektív szenvedő alanyai mindenütt a kisebbségek voltak*, akár pomákok vagy bosnyákok, skótok vagy szetuk voltak. Bizonyos, hogy a korunk fő áramába illeszkedni kívánó embereknek ki kell ala-

kítaniuk önállóan a maguk életút-változtatási stratégiáit, illetőleg meg kell, hogy keressék azokat a változásmintákat, amelyek nyomán a számukra kedvezőbb útra térhetnek, s ennek a „tömegkulturális” jelenségnek nevesített vagy ismeretlenül is hatékony résztvevői rendszerint azok az elitek, amelyek a leköszönő hatalommal egyik oldalon, s az újonnan fölhatalmazottal a másik oldalon képesek kialakítani a konszolidált hatalomkorlátozás és érdekbefolyásolás mechanizmusait. Ha a kelet-európai változásokban nem a nemzetállamok népei, nem is a kisebbségek és többségek egymás közti kapcsolatai, hanem kifejezetten az *értelmiségi diskurzusok* alakítják ki azokat a frontvonalakat, törésvonalakat, kulturális konfliktus-levezető megoldásokat, amelyeknek nyilvánvaló hasznóvétele számukra adatik, akkor a kisebbségek részvétele a rendszerváltások gazdasági szférájának átalakításában, a privatizációs folyamatok eltervezésében és kivitelezésében, a demokratikus döntésmechanizmusok és hatalmi ellensúlyok biztosításában elsősorban attól függ, milyen arányú e jelenségek szabályozásában az értelmiségi részvállalás. Keményebb megfogalmazásban (Bárdi 1998) ez úgy hangzik, hogy szó sincs nemzeti és nemzetiségi, kisebbségi és többségi, gazdasági és társadalmi *törésvonalak* kialakulásáról, csakis az értelmiség, az elit által vállalt konfrontációk, diskurzusok zajlanak, olykor a kelletténél-súlyánál drámaibb hangnemben, s amiről ez bizonyodik, az nem más, mint hogy a kultúrák közötti törésvonalak valójában az *elitek közötti törésvonalak*.

Vagyis a rendszerváltások ezredvégi programjában régióink minoritásai inkább a *vesztések és kárvallottak* oldalára kerültek, az elitek pedig a nyertesekére és a sikeresekére, s így a *kisebbségek egyértelműen az innováció-hiányos régióba szorultak*, mivel nem privatizálták maguknak sikerrel a politikai, gazdasági és nemzetközi kapcsolati tér egyes szegmenseit. A határon túli kisebbségek esetében is főképp az anyaországi gazdasági és politikai ügybonyolítók jutottak sikerre, akiknek kezében immár a hazai privatizáció révén meglehetősen tőkés összpontosultak – vagyis a *kisebbségi elitek javarészt a magyarországi elitek befolyása alá kerültek*, és sok esetben a (kisebbség)politikában jelenítik meg a hazai elitküzdelmek helyi változatait. Ennek számos változatát megtaláljuk a németországi törököknél, a londoni íreknél, a brüsszeli flamandoknál, a párizsi bretonoknál, lyoni meghrebieknél, a finnországi lappoknál vagy a romániai szászoknál és bulgáriai zsidóknál is. A vesztesek és kárvallottak pedig hol a másodosztályú állampolgári státus miatt, hol a kollektív különjogok hiánya vagy diszkriminatív állapot elszenvéde miatt, hol szimpla közigazgatási határáthelyezés miatt, hol más egyéb ok miatt ugyancsak átélik, hogy az elitek térnyerése egyértelműen az ő számlájukra történik, akár része ennek a folyamatnak a deklarált periferizáltság, az aluliskolázottság, a mesterségesen visszaszorított kulturális tőkehasználat, és a fejlődésben elmaradott gazdaság stb., akár nem.

A másik alapvető ok, amely miatt a kisebbségi érdekreprezentáció éppúgy lehanyagolt, már komplexebb, s nem pusztán az elbizonytalanodott kisebbségi identitás személyes átélésével indokolható. Ez a kelet-európai kisebbségek történeti státusa vagy jogfolytonos helyzete miatti *konfliktuskényszer*, melynek számos oka van, és mégtöbb ürügye lehet. Ilyen például a határok merevsége, az intézményes-jogi úton korlátozott mozgástér, az északi útlevelűni, a schengeni törvények, a nemzeti asszimilációs tendenciák sora, a kultúraidegen termelő ágazatok telepítése a kisebbségi tájegységekbe, az etnikai homogenizáció fél évszázados programja, az erőltetett iparosítás és „modernizáció” évtizedes tendenciái, a legitim politikai érdekvényesítés korlátai stb. Mindenesetre nem pusztán a hamis közvélekedés szerint lett vesztese a kelet-európai átalakulásoknak a kisebbségek többsége. Ez állítás igazolására szolgálhat példaként a „rendszerváltások” jeles napjai óta eltelt közel egy évtized, amely időszakban a kisebbségi térségekben is „politikai *innováció*” ment végbe, amely egyszerre adott teret a kisebbségi politizálás *for-*

máldemokratikus és önszervező erőinek a *politikai tőke* felhalmozására és szűk körű *ki-sajátítására* (ami a Vajdaságtól, Szlovákián át az RMDSZ-ig látványos purparlékban fejeződött ki az elmúlt években), továbbá a *pluralizálódásra*, amelynek tényleges hasznvételehez nem voltak meg a helyi történelmi tapasztalatok. Ezenfelül a többségi állam a kisebbségi erőmegosztás direkt technikái nélkül is *kényszerpályákra* tudta terelni a nyugati típusú vállalkozói modernizáció útjára igyekvő kisebbségi társadalmat.

Kíséri ezt a politikai- és minoritás-modernizációt az is, hogy a regionális elmaradottság sajátos piramis-alakot ölt a régió egyes országainak az Európai Unióhoz való viszonyában. Az elmaradottsági piramis, amely Brüsszeltől Észtorszáig és a Fekete-tengerig terjedő mezőben egy fekvő háromszöggel ábrázolható, függetlenül attól, hogy Kelet és Nyugat, kereszténység és ortodoxia korridorával lezárt maradt, napjainkra már ki van téve annak is, hogy az extenzív tőkés fejlődés növekedési határai nagyjából ezen a tájon érnek véget, s mivel a fejlett gazdaságok beruházásai egyre inkább befelé fordulnak, a tökekihelyezés sem járhatott áldásos hatással a kelet-európai zóna fejlesztésére nézve. Drámaibb megfogalmazásban ez úgy hangzik, hogy a vasfüggöny áthelyezése történt meg egy (magyar) országhatárral odébb..., miközben az európai integrációs folyamat magyarországi tapasztalatainak kisebbségi szempontból ígéretes és sajnálatos tendenciái nem egyértelműen a „trianonizált” világ továbbéléséről tanúskodnak, hanem arról, hogy a regionális válságciklusok nemhogy nem állnak meg a Lajtánál, de épp az importált minták révén meghonosított tőkeakkumulációs folyamat lett az, amely Magyarországot ugyancsak a *félperifériákra* számúzi, s vele vagy mögötte a hátrányos helyzetű térségek, kisebbségek lakta övezetek mégiscsak egy tömbbe, egy pufferezónába kerülnek. (Lásd erről pl. Bodó Barna tanulmányát in Cholnoky 2001.)

Mindeme változó keretek, ha szorongatóak voltak is az uniós csatlakozási programok előestéjén, még összességben húzódtak, s a kiszolgáltatottabbá lett kisebbségek még nyilvánvalóbban testesítik meg azt az értéket, amelyet a származási- vagy identitás-állapotukba kapaszkodás kínálhat. A leglátványosabban jelenik meg ez például a magyarországi cigányság ön-identifikációs stratégiáiban, beleértve a strasbourgi „diaszpórát” vagy a kanadai kitepedési törekvéseket (lásd erről Hajnal László Endre és Hell István tanulmányát, 2002.), de szélesebb horizonton az európai cigánykaraván-kérdés francia és brit szabályozási módjait is említhetem összehasonlító példaként. Mind a magyarországi politikai közgondolkodásban, mind a kisebbségi értékszemléletben egyformán jelen van az a meggyőződés, hogy az „egyenlőségtársadalom” eszményét keresve az abban jól pozícionáltak, informális csatornáikat praktikusan kiépítők és fenntartók, majd a privatizáció folyamatában tőkeképes vállalkozóként jelentkezők képesek azt a fajta piaci modernizációs stratégiát kialakítani, amelynek nem csupán a hozott tulajdon az alapja, hanem a másfajta tőketulajdon (pl. kapcsolati, szellemi, kulturális, identitás-tőkék) ügyes konvertálása és racionális mozgósítása is (vö. Hajnal 2000). Az értékörzésnek és a szimbolikus tőkék konvertálásának vagy gyarapításának technikái az 1990 utáni kelet-európai kisebbségi léthelyzetben megannyi fals formát öltöttek: a tudástőke értékesítésében például egyfelől a külföldi értékesítés, az anyaországba költözés, a diaszpórába menekülés volt esélyes megoldás, másfelől pedig az ennek elkerülésére kialakított *önreprezentáció* olyan formái váltak általánossá, amelynek például a politikai pártalakítás, mozgalomszervezés, hazai és nemzetközi porondon vállalt nyilvános kisebbségképviselés, európai érdekvédelmi és kisebbségjogi mezőben vállalt megjelenés stb. Nem részletezve itt a legrosszabb változatokat, érdemes azért említeni a kisebbségi léthelyzet és megmaradás érdekében vállalt olyan nonkonform megoldásokat, amelyeket a nem legitim társadalmi *adaptációs mechanizmusok* köréhez lehet sorolni, így az önerős „talpon maradás” adek-

vát formájaként a behódolást a térség maffiáinak – egyszerűen nem vesztegetve el a részletekben, elegendő annyit regisztrálni, hogy a *kisebbségi önérvényesítés* leginkább a „túlélőművészet” egyik formája lett, de a gyakorlatban javarészt rejtett, „illegális” formában nyilvánul meg, ezért azt a kérdést: miként reprezentálódnak a kisebbségi törekvések az átmenet időszakának közpolitikai folyamatában, valószerűsíthetően nem lehet megválaszolni annak mérésével, hány üzem, hány szolgáltatás, hányféle hiányszakma vagy speciális tőketípus képes megélni ugyanazon a politikai érdekpiacon vagy európai kapcsolatépítési hálózat segítségével. Ugyanakkor (vagy éppen az itt említett folyamatok hatásaként) fokozottan érvényesülnek ezek a válságjegyek a kisebbségi térben: a hagyományos térségek megélhetési szerkezetének változása (pontosabban drámai leromlása) egyértelműen jelzi, hogy a legkülönbébb kisebbségi önreprezentációk elértéktelenedése csakis azon az úton állítható meg, amelyen a kelet-európai gazdaságok ez idő szerint nem tudnak vagy nem kívánnak haladni. Nincs az a szlovák fejlesztési tanácsadó, aki éppen a szlovákiai magyarok lakta térség fejlesztésében látna biztos jövőt, s ebben intézményes támogatással is számolhatna; nincs az a beregszászi értelmiségi, aki párthovatartozástól függetlenül fölismerné az elitek kooperációjának jelentőségét, és a tudástőke működésbe hozatalának fontosságát szélesebb körben el tudná fogadtatni; s alig van olyan pozsonyi magyar értelmiségi, aki szélesebb körben is érvényt tudna szerezni annak a véleménynek, hogy az európai integrálódás kérdései csoportszinten a pluralizmus és az alternatívák perspektíváit tartalmazzák, éppenséggel a kisebbségeket óvó-védő módon, viszont individuális szinten mindezt az asszimiláció és a súlyos túlélési gondok kísérik a meghasonlott nemzettudatok, a le- vagy átépülő politikai érdekterek mentén...

A hátrányos helyzetbe került térségekben tehát a személyes, a csoportszintű, a területi egységben vagy lokális kezdeményezések formájában megjelenő kisebbségi cselekvés reménytelensége, avagy maga a *mentális dezintegráció* az, ami a létező depressziós hatásokat nem tompítja, hanem felerősíti. A kisebbségi önmegfogalmazások inherens értékkel bírnak bizonyos etnopolitikai piacon, de részint már a sikerképtelen kisebbségek számára is ellenszenvesen és veszélyesen „biopolitikai” színezetet öltenek, melyre evidens válasz a jobboldalra tolódás veszélye szerte Európában, részint pedig ugyanez a politikai színezet ellenszenves a többségi társadalmak számára is, mint egyéb téren sikertelen innováció etnizálódással fenyegető megoldása. Mindezek – ahol egyáltalán megfogalmazódnak – nem a konszenzuseresés felé mozdulást segítik elő, hanem a belső (társadalmi, kisebbségi) összetartozást lehetetlenítik el, s talmi értékévé változtatják a kisebbségi többletjogra, igényekre, kompenzációkra vonatkozó legitim törekvéseket is.

Az integrációs és strukturális dezintegrálódási folyamat

Az európai egységesülési folyamat dinamikája majdnem kézenfekvő módon kellene, hogy kihasson a kisebbségi léthelyzetben élőkre. A nemzetállami kereteket meghaladó uniós politikai innováció időszakában azonban a kisebbségi léthelyzetben átélt „másodosztályúság” teljességgel alárendelődik a szétesett politikájú és gazdaságú államok integrációs politikájának, mind a nemzeti keretek közöttinek, mind pedig az *európai birodalom-építési folyamatnak*. A kisebbségi léthelyzetben élők úgy látják, hogy az országok közötti kulturális különbségek és kisebbségjogi viták ma már sokkal kevésbé lényegesek, mint az eliteken és magukon a kisebbségi társadalmakon belüli törésvonalak, konfrontációk és marakodások. Az ellentétek alapját pedig a tulajdonviszonyokban nevezik meg, a konfliktusok megnyilvánulásában pedig a nem kormányzati szervezetek, önkormányzati intézmények és civiltársadalmi kezdeményezések közötti kölcsönkapcsolato-

kat látják reprezentálódni. Úgy vélik: bár lehet nyelvpolitikai, intézményalapítási, kisebbségi önmegjelenítést szolgáló konfliktusokat megnevezni (mint amelyek a kisebbségek helyzetét reménytelené teszik), ezek azonban gyakorta elemi konszenzushiányt tartalmaznak inkább. A belső törésvonalak egyrészt eszmeiek, másrészt stratégiaiak, harmadrészt a külkapcsolatokat illetőek, s még ezek mellett érvényesül a meglévő erőforrások felhasználásának módja is. Meglehetősen nagy területi eltérések vannak a kisebbségi értelmiségi státuscsoportok, illetve a vallási-kulturális csoportok között és a belső kapcsolathálózaton túlívelő csoportkapcsolatok terén is, amelyek nem teszik lehetővé, hogy akár csak a belső konszenzus is kialakuljon. Így a kisebbség – mint kisebbség – integráltsága oly mértékben romlik, hogy képtelen immár önmagát vagy szűk körű csoportérdekeit a többségi elv alapján érvényesíteni a kisebbségi léthelyzet hozta kihívások alkalmával, s ennek nyomán esélytelen az integrációt másként felfogni, mint kívülről kényszerített többlépcsős asszimilációs stratégiát.

Ennek a helyzetnek legalább kétféle következménye előre látható: egyrészt az, hogy a kisebbségi állapottal kapcsolatos vélekedésekben, célokban és képviselési tevékenységben egyre nehezebb lesz kollektív érdekekre hivatkozni, s aki megteszi, egyre nehezebben fogja tudni lemosni magáról, hogy a kollektív érdek címén saját (gazdasági, politikai) érvényesülésének célját kívánja megvalósítani egy „polarizált identitás” formájában; ugyanakkor Magyarország várható európai csatlakozása után még nehezebb lesz az anyaországi és kisebbségi kapcsolatokat legalább azon a szinten tartani, amelyen eddig voltak, illetve kérdés marad, hogy a magyar elitek számára lesz-e még jelentősége annak, hogy a kisebbségek túlélését segítő tevékenységgel könnyítheti azok önerőből leküzdhetetlen gondjait. A kisebbségi érdekközvetítők közül sokan drámaira fordítják a helyzetértékelést, s úgy nyilatkoznak, hogy Magyarország számára a kisebbségek kérdése csak addig kérdés, amíg az politikai érv, „etnobiznisz” marad, s a mérhetően csökkenő létszámú határon túli, illetve növekvő arányú magyarországi kisebbségek számára pedig mindig elsődleges szempont marad önmaguk létük politikai szintű reprezentációja. Ezt azonban nem utolsósorban a struktúrák elbizonytalanodása kíséri, amelyek világosan áttekinthetőek voltak még a nyolcvanas években is, de elmaszatozódtak a kilencvenes évekre. A kisebbségi léthelyzet vállalásának, értékelésének *módja és értéktartalma* sem maradhatott térben és időben ugyanolyan, mint korábban. A kisebbségek mind a politikai, mind a nyelvi-kulturális diskurzusokban jóval megosztottabbak lettek, „szétintegrálódtak”, önszerveződésük szintje egyre képtelenebbül eltávolodik az önrekonstrukció vagy a reintegráció szükséges szintjeitől. S míg korábban a politikai érdekérvényesítés útján elindult kisebbségi párhuzamos pályán haladhatott a gazdasági érvényesülés útján elindultakkal, addig ma már az *aszimmetrikus viszonyok* lettek úrrá. Minimálisan kétszintűvé, kettős érdekűvé és céljait tekintve is ellentétessé váltak ezek a törekvések: a kisebbségek számára egyfelől létezik egy „*idegen elit*” (tőle eltávolodott, kormányzati tényezővé vált, a kisebbségi kérdésekről politikai vagy képviselési döntésszintekről szóló, vagy épp az európai adminisztráció szempontjait képviselőként), másfelől pedig a *helyi elit*, amely a másfajta alkalmazkodási, cselekvési, behódolási vagy ellenállási szempontok miatt egészen más célokért hajlandó csak megnyilatkozni. Modernizációs vagy innovációs metaszintben ez úgy is fogalmazható, hogy az *univerzális, központi* szemléletű modernizációt szorgalmaz, a helyi elit pedig igen pragmatikusan és modernizáció-képtelenül a szocializmus erőszakolta *provinciális* megoldások és értékvilágok mentén gondolkodik, e két törekvés pedig semmiféle eséllyel sem találkozik össze a kisebbségek érdekében.

A kulcsfogalmat több kisebbségi térben és eltérő politikai közgondolkodás mentén is abban fogalmazzák meg, hogy a kelet-európai modernizációs és tőkeképződési folya-

matban immár korántsem elégséges a politikai állam és a kisebbségek vitáját konszenzus-szintre segíteni, hanem ennek sikere és egyáltalán az alkufolyamat megkezdődésének szükséges előfeltétele érdekében az anyaországi többség/diaszpóra kisebbség kapcsolatának tisztázására kellene vállalkozni. Ehhez nemcsak az anyaország és a kisebbségek viszonyát kellene ismételten tisztázni – abból kiindulva, hogy igen erős aszinkronitás alakult ki máris a kisebbségi helyzetűek anyaország-képét illetően –, hanem változtatni lenne érdemes, amennyiben egy-egy nemzetállam nem elégszik meg az „anyaország = gazdag ország” szereppel, midőn észreveszi, hogy kisebbségei körében kezd kialakulni egyfajta „nemzeti apátia”, amely szerint az anyaország olyan anyává vált, aki nem figyel már gyermekére... Például a romániai magyarság esetében, a magyar–magyar viszonyban nem pusztán presztízsmentésről van szó, hanem a *politikai innováció* szükségszerű elemeként azoknak a kapcsolati, kulturális, politikai tőkéknek és energiáknak mozgósításáról is, amelyek nélkül Magyarország az Európai Unióban is csak igen nagy presztízsvesztéssel jelenhet meg, mondván: hanyagolja kisebbségeit. Más léptékben, de ugyanez a helyzet az ukránjai oroszok, a ciprusi törökök, a magyarországi szlovének vagy görögök, a németországi franciák vagy az itáliai szlovének körében is.

A kelet-európai integrációs mozgás és általában az integrálódási törekvések egyik alapkérdése tehát az lett, hogy az Unió bővítése együtt jár-e (vagy járhat-e egyáltalán) azaz, hogy nyomában ott vonulnak a csatlakozott országok kisebbségei, vagy pedig feleli azokat, miután sikerül fölemelkednie az európai magaslatokra...? A kisebbségek helyzetértékelése közelebb áll az utóbbihoz, olykor még azt is kiemelve, hogy az integrációs törekvések mentén fölázdozott kisebbségi-egzisztenciális teherként lehet ugyan a könnyebb fölemelkedés eszköze, de épp a gazdaság, a piac, a menekültek tömegei, a társadalmi kapcsolatok sokszálúsága miatt ez a jelképes elszakadás a térbeli integrálódás eszközeként olyan destabilizációt is hordozhat, amely magát az emelkedési folyamatot fogja megnehezíteni, s ebből nehezen kiegyensúlyozható bizonytalanságok is támadhatnak.

Az integrációs folyamat másik alapkérdése az lett, hogy az új *redistributív hatalommá* felnövekvő Unió, amely olyan *kooperációs találkozások* helyszíne immár, ahol nem hagyják érintetlenül a kisebbségi térben zajló politikai és gazdasági diskurzusokat. A kooperációk a „kisebbségek Európája” koncepcióban részint EU-eufóriával kísérték, részben erős kisebbségi szkepszissel. Ez utóbbira jól ismert példa a vajdasági, beregszászi, szlovákiai és romániai kisebbségi politikai csoportosulások ama stratégiája, hogy a két főváros közti relációk vonalán keresik a maguk „rákapaszkodási” megoldásait az „európai expresszre”, ezért a kisebbségi helyzetű magyar pártok és gazdasági vállalkozások messze nem lehetnek függetlenek a magyarországi politikai pártok és gazdasági vállalkozások mozgásaitól-változásaitól (Bárdi Nándor éleslátó megfigyelése).¹ A kooperációs találkozások, együttműködési megoldások egyrészt gyakorlatias szinten folyó események, üzletkötések, finanszírozási kezdeményezések, alkuk, piackeresési feladatok stb.; másrészt a kisebbségi létformában igen ritka revitalizálási stratégiák alapjai lehetnek, újraerő-

¹ Áttekintésem következtetései több ponton összecsengenek a „Globalizáció és nemzetépítés Közép-Európában” c. konferencián (1998. szeptember 17–18-án) Bárdi Nándortól, Biró A. Zoltántól, Mirmics Károlytól, Lőrincz Józseftől, Kovács Évától, Losoncz Alpártól és Öllös Lászlótól elhangzott referátumokkal, amelyekre több helyütt építke, ugyanakkor az olvasó konkrét helyi kutatásoktól is adatokat nyerhet a kiadványunkban közölt kisebbségkutatási esettanulmányokból.

sítő célokként értékelhetők; harmadrészt hozzájárulnak ahhoz is, hogy a kooperációk pusztán lehetőségei a magyar–magyar viszonylatban látszólag rendezett kapcsolat képzetét keltsék. Ez utóbbinak lehet része az is, hogy az anyaországot irigylendően szépnek, fejlődőnek, gazdagodónak látják, akár némi öncsalás árán, akár a kisebbségi dimenziókkal való összevetés alapján, s jobbára megállapítják azt is, hogy szép és gazdagodó ugyan, de nem a mi lehetőségeink hazája... (Biró A. Zoltán megfigyelése, más térségi példán Kovács Éva is igazolta már). Ez a „fölfelé nézés”, az áhítat és a hódolat keveredik azzal a kisebbségi keserűséggel, hogy a magyar politikus számára a külföldi magyarság vagy politikai szövetséges, vagy pedig egy ellentétviszony megtestesítője, s ekként már korántsem ideális versenytárs. Így a kisebbségi pozícióból nézve Magyarország nemcsak redistributív új hatalom immár, amelynek az etnikai diskurzuson túl a kisebbséget instrumentalizáló szerepe is megerősödik, hanem olyan „szabadságot finanszírozó” szerepet is fölvevett, amelynek a kisebbségi magyar vállalkozók, munkavállalók, piackeresők vagy kereskedelmi közvetítők számára nincs is annyi kínálata, hogy ebben a szerepében el is lehessen fogadni. Ráadásul abban, hogy az integrációs törekvéseket másik oldalon a dezintegrációs folyamatok kísérik, az anyaország szerepe olybá tűnik, mintha bármiféle innováció csakis kívülről jöhetne a hátrányos helyzetű térségekbe. Hasonló a helyzet például a franciaországi maghrebi kisebbség vallási, kulturális és politikai piaci helyzetében is; az egyes kisebbségi kultúrákban, nyelvi, etnikai vagy kisebbségjogi törekvésekben az importált minták vagy az önerős fejlesztés sikeressége merül fel mint alapkérdés: a kooperációk kérdőjeleivé válnak az etnikulturális térben zajló folyamatok az anyaországgal való kapcsolatok, a határok fölött átvivő, illetőleg határok alatti rejtett zónákban föléledő, identitás-erősítő társadalmi cserekapcsolati mechanizmusok is. Tekintettel az utóbbi évek elemzéseire, ezek nyomán erős hipotézisként állítható, hogy a kisebbségek érdek megjelenítése az integrációs folyamatban vagy igen alacsony és rejtett is (miként az íreké a brit kisebbségpolitikában), vagy pedig túlreprezentált (amilyen például a brüsszeli frankofón kultúráé az EU-n belül). A szociokulturális integrációk szétesése, a társadalomszerkezetek erodálódása minden kisebbségi térben azzal a következménnyel jár, hogy a történetileg tekintve erősen polgárosult, számos térségben (a biztos megélhetés előnyeit élvező kisebbségek is) elveszítették a létbiztonságot nyújtó munkahelyek, piacok, pénzügyi források, nyugdíjak, megélhetési módok és üzletképes tevékenységi területek java részét, sokszor nemcsak megélhetési forrásaikat, de települési-lakókörzeti túlélési lehetőségeiket is.

Egyik végkövetkeztetésként fontos megjegyezni, hogy például a kelet-európai kisebbség egységeit és összességét tekintve is érvényesen kimondható: *az unionizációs folyamatban a kisebbségek nem mint kisebbségek vesznek részt*, mert a túlélést korlátozó körülmények között nem a kisebbségi státus számít, nem az identitásvállalás a mértéke a piaci érvényesülésnek. Ugyanis a kisebbségi létállapotok történetileg sem kedveztek és ma sem kedveznek a kisebbségi önreprezentációnak, amely az etnikai-kulturális racionalitástól meglehetősen idegen attitűdöt igényel.

Etnikum-problémák és integrációs kihívások

Az európai integrációs folyamatok és az „elméleti regionalizálódással” kapcsolatos résztanulmányok igen eltérő nézőpontokból fogalmazzak régióról, regionalizációról, regionalizmusról, kisebbségi térségekről, illetve más, a tér és társadalom viszonyát új keretben tárgyaló jelenségekről (ide értve önkormányzatiságot, kisebbségjogot, identitás-reprezentációt, nyelvváltást, jogvédelmet, kétnyelvűséget, interetnikus vagy multikulturális

kölcsönhatásokat is). Tapasztalható egyfelől a nemzeti és regionális feltételek módosulása, az etnoszféra lassú átalakulása és az etnopolitikák megannyi szintjének kiépülése is, illetve az uniós centripolitikai önkorlátozó átalakítása is „terítékre került”. Mindez az unalomig ismételt, körülvitatott „huntingtoni jóslat” formáját is ölti, holott a teória vitatói számos esetben hangsúlyozzák, hogy nem a civilizációs törésvonalak ügyét kellene piszkálni (erről vasokos szakirodalom áll rendelkezésre), hanem a hátrányos helyzetű, lemaradó, félperifériára szoruló vagy leszakadó kistérségek illetve nagytájak identitáskérdései érdemelnék végre közfigyelmet, mivel épp ezek a társadalmi terek rejtik a kisebbségi kérdések lényegét és mindennapi módon egzisztáló formáit.

Az európai politikai-strukturális átalakulások, kollíziók és a kelet-európai rendszer-váltások elmúlt tíz esztendejében nemcsak a régió-kérdések definíciói kerültek ismét napirendre (egyebek közt az Unió programjában is), de a politikai rendszerek (nemzetek) autonómiájának és új szövetségének kérdései is a földrész közpolitikájának elemi részéivé lettek. Miközben a demokratikus rendszer-legitimáció a poszt-szovjet államokban épphogy csak elkezdődött, a politikai értékfogalomként kezelt szuverenitás máris kicsúszni látszik kezükből. Az integrációs mozgások egyre erőteljesebben a politikai döntési szintek fölemelkedését eredményezik, miközben a látszat mégiscsak az, hogy a nagy európai közösség-építés igenis igényli a lokális szintek öntörvényű érvényesülését. A lokális/uniói kompetencia-szintek közötti huzavona eredményeként persze mindezt maguk az uniós intézmények és nem kevésbé az érintett államok is megfogalmazzák, ezért az europaizálódási elvárások a nemzetközi politika szintjein és normarendjében is a hatalmi döntésmechanizmusok decentralizálását, a regionális integrációk megerősödését, új struktúra kialakítását és intézményesítését irányozzák elő. Ennek a folyamatnak szintje természetesen módon rendelődnek alá a kisebbségek, mégpedig vagy az oktrojált önállóság (magárahagyottság, perspektívátlanosság, periferezáltság) élményével, vagy a sokkal magasabb szintű irányítás és a még központosítottabb politikai alárendeltség terén.

A „régión Európája” elképzelés (vagy összeurópai program?) azonban fölöttébb kényelmesen eltekint a *nemzetállami szintek alatti* önszerveződésektől mint az új társadalmi szerződések partnerétől. A regionalizációs program szükségképpen lemond a pragmatikus nemzeti érdekeknek alárendelt kisebbségi terek kívülről történő irányításától, ezzel lényegében elfordítja fejét attól az érdekérintettségétől, amely a kelet-európai, erősen áteticizálódott politikai atmoszférán belül megengedett vagy tiltott formában, mindenesetre az etnikus identitás tartalmaként fogalmazódik meg. Az Európai Unió legszívesebben kisebbségmentes lenne – mert a régiók eltérő szintjeinek összeegyeztetésén túl – éppen ezzel a problematikával támadt (és ezzel lesz is majd) a legtöbb gondja.

A kérdés ezért immáron épp az lett: tudatában vannak-e a korszakos ideák kialakítói annak, miképpen körvonalazódik a kisebbségiség azok tudatában, akik átélnek? Milyen képzet, milyen forma, milyen kiterjedés számukra a minoritás? *Külsőleg determináltan* kap ugyan formát minden kisebbség a többség által, akár ha politikai vagy strukturális szerepét veszik, akár ha térben „fogható” állandósága a tét, ám a *belső tagoltsága*, a történelem szereplőinek *játéktere* így mellőztetik, s a helyi társadalmak minden életes valósága, sokarcúsága eltörölhetik, arcukatuk átszabhatónak tűnik előbb-utóbb. A kisebbségi térség mint megnevezhető parcellája a „tartályszerű” térfelfogásnak, egyfajta jelképes vagy valóságos „töltettel” is rendelkezik: ez az, ami például Borsodban a cigányság, Vajdaságban a magyarság, az Alföldön a kun konokság, másutt éppenséggel a protestáns meggyőződés, fundamentalizmus, modern „biopolitika” vagy épp a „Balti Egység” gondolata, az „Észak Dél ellen” közérzete, vagy a nyelvi-kulturális szeparatizmus számos formája is lehet. Ilyenfajta térségiség példája lehet a történelmi szerep alapján kialakult

minősége egy tájnak, amit persze gyakorta az uralmi és gazdasági környezet szabott meg, s a térbeli tartalmakat kiegészíthetik funkcionális sajátosságok is, mint a Csíki-medence esetében (lásd a KAM kutatásait, Biró, Bodó, Oláh, Gagy, Túros írásait), vagy épp a Balti Régió, a Kárpátok Eurorégió, az Észak-Olasz Régió, a Barrents-régió, az Oxitán régió és más kezdeményezések körülményeit tekintve. A régió-identitás s ezen belül a „táj minősége” persze függ a *közösségi tartalmaktól*, az életminőség szintjeitől, az identitások mélységétől és szilárdságától, az etnikai és kulturális specifikumoktól. A mentálisan formált régió-egységben, a „jelentéssel” térben fontosnak tartom a *társadalmi téríró* közösen szabott élményét, közösen alakított normáit, a nyilvánosság szintjét és a politikai-kulturális vagy etnikai tolerancia kívánatos *értékét*, továbbá mindezek reprezentálódását, közös élményként „megjelenítődését”.

Ezekből fakad, vagy hozzájuk tartozik a *társadalmi tevékenység-struktúra* és az értékrend szerveződése, a belülről formált és szabályozott és ellenőrzött normarend, a függőségi viszonyok és kapcsolathálók *harmonikus* kezelése. A „saját régió” szabta térben a *szuverén helyi kultúra*, az etnikai csoportok sorsmeghatározottságának és definiált helyzetének belátása, életképes és *kollektív alakítása*, hatásainak (s így határainak) moderálása ugyancsak a regionális szerepkészlethez tartozik; a „jelölt” pozíciók és a formálódni képes szerepek, a patrónus–kliens-viszonyok *kiegyensúlyozottá* segítése, a társadalmi közlekedés rituáléinak áttekinthető rendszere szintúgy eszközei a regionális öntudatnak.

A mentális reprezentációk és a térbeliség kapcsolatában számos olyan elemet sorolhatnánk föl, melyek aligha könnyen definiálhatók (ezekből számosat fölmutat e kiadvány több szerzője is). Hogy például a mentális reprezentációkból mi kerül át a „mások számára készült”, ún. „publikus reprezentációkba”, az például nemcsak a tér történeti felosztástartalmaitól, intézményes átszabásától, illetve az ez elleni represszió erősségétől, hullámaintól, a politikai hatalom erejétől és a lokalitások védekező képességétől függ – itt a szlovákiai, kárpátaljai példák éppúgy érdekesek, mint a vajdaságiak vagy erdélyiek –, hanem attól a megkettőzöttségtől, melyet ez az állapot, a *perifériák harca a központ ellen* mint történelmi eseménysort tartósít. Engedtessék meg csupán egy apró példa a kutatásokból: a KAM elemzése alapján Biró A. Zoltán vezette le a regionális identitás kialakulásának azt a változatát, amelyben Hargita megye mint „a magyarok megyéje” s a „hargitaiság” mint egy szimbolikus, a hegytömb által elválasztott egyes alrégiók jelképes „minta-egysége” hozott létre olyan fals helyzetet, amelyben 1968 óta szinte a központi politikai hatalom által „felkínált” identitás-lehetőségként szolgált a régió, úgyanyira, hogy állandósult nyelvi elemek, szócsoportok, jelzők, publicisztikai lelkesültség, átfogó (burokszerű) mentalitás kezdett megnyilvánulni a „legitimált egység” tartalmaként, zárójelbe téve a lokális identitások lehetőségét, létjogát is. E mesterkél, a helyi identitást hivatalos és nem hivatalos magatartás-mintákra osztó, megkettőző, polarizáló hatásmechanizmus egy szűk helyi elit ügyévé tette a regionális identitás kialakításának, elfogadtatásának kérdését, olyan politikai alkuként szolgált tehát, melyben büntudat kellett, hogy kísérelje a saját, fenntartott identitást, szemben a makroregionális képzet kínálta stratégiával (Biró 1992). Más térségben is eredhet hamis identitás a *publikus reprezentáció kívülről befolyásolt* szintjén (Szakál 1997), de megmaradhat a helyi társadalmak szintjén olyan politikai magatartás, életfilozófia, problémakezelési gyakorlat és pszichikus azonosságélmény is, mely társadalom- vagy politikatörténeti szempontból, akár a *stigmatizálódás* árán is (Bourdieu 1985), vállalja a maga másságát, szuverén értékékképzését, hagyománytartó karakterét.

Végző soron minden kisebbségi értéktudat, amelynek egyik formája, hogy a *regionalizmus még hiányzó mozgalma* helyett a helyi társadalmat nevezi ki a nemzet helyébe, a

régiót teszi a lokálisan még kezelhető makroegység képzetébe, s elveti a centralizmus minden sémáját, radikális kritikát gyakorolva az állam ellen egy önkormányzati típusú szociális terv szorgalmazásával, hozzájárulhat ahhoz, hogy a kisebbségi identitás prioritásának elve, érzése alapján a helyi tudat a kulturális diverzitást többre értékeli, mint a makropolitika bármely más képződményét (Voutat 1992).

A lokalitás, amely – mint minden nagyobb társadalmi térben – a régió szerves társadalmi közegét adja, a kisebbségi-etnikai identitástudat „objektív” valóságába ágyazódik, s ekként a nemzeti közösségnek és a történeti múltnak is külső formája. Az etnikai identitás – mint szimbólum a társadalmi erőrendszerben – saját energiáival képes az érdekeket és erőviszonyokat befolyásolni. A védekező, kisebbségbe szorult etnikai öntudat emiatt rendszerint gyorsítja, katalizálja is az etnikai csoportok körüli rokonszenvek és ellenszenvek kialakulását, elnyomásuk érdekének megfogalmazódását, akár szemben az állammal s szemben a kívülről megtervezett regionális egységekkel.

Szimbolikus erőttöbbletről, mélyen tudatosult hatóanyagról van tehát szó az etnikus identitás esetében, amely a kisebbségi szereptudatnak, a sorsazonosság rendszerének, rendjének tartósítója. Dehát hol vannak e sajátos, öntörvényű rend tartóoszlopai? Miként keletkezik s miképpen maradhat fenn a hagyomány az etnikai csoportok tudatában, értékrendjében? Hogyan és miért jelenik meg az etnikus identitás, miként képes egyéneket, csoportokat, tömegeket, mozgalmakat megindítani?

Az etnikai szervezethez reménye feszültséget szül az egycélú mozgalomban és az etnikumok közötti kapcsolatokban. Ezeknek egyik oka a regionális, kulturális, gazdasági, illetve területi különbségek – jól ismert megléte vagy legalább alapvonásaiban felismert – formája. Az etnikumok geopolitikája persze nem csupán a regionális szemléletet vagy a történelmileg kialakult térségi problémák kezelésének modelljét nyújtotta. A geopolitika, amely mint politika tételezetten egységes élettartományokról szól, „szervessé” szeretné tenni a nemzetektől meghatározott érdekerületeket, amelyek kisajátítása a hatalmi politika eszközével nem célszerű. A nemzeti önérdék érvényesítése épp ezért korlátozó a *szomszéd nemzetek ellenében*, ezért sérti az önrendelkezés elvét. A gyöngébb fél számára csupán a beletörődés és konfliktusvállalás marad, a kiegyezések pedig kivétel nélkül időlegek. A „primér nemzetek” (vagyis az etnikai kisebbségek) és a „szekunder nemzetek” (vagyis a modern polgári államnemek) politikai nemzettudata több mint másfélszáz éve térségi konfliktusokat szül – ha csak a közvetlen földrajzi környezetünket, Közép- és Kelet-Európát, a Balkánt vagy akár Afrikát nézzük. A nyelvi közösségek (mint „akarati nemzetek”) és az állam nélküli nemzetek közösségei azt a *geopolitikai érdeket* jelentik egy-egy földrészen vagy régió belül, amelyben a centrum–periféria-viszonyok tagolják a politikai mezőt. E tagoltság úgyszintén történeti gyökerű, s itt most csupán arra kell utalni, hogy számos korábbi geopolitikának új változatát tapasztaljuk a huszadik századi etnikai-kisebbségi mozgalmak fölleledésében vagy a diaszpórák esetében. Európában az első világháború utáni rendezés ellentmondásos, következetlen módon, ám a nemzeti vagy etnikai önrendelkezés elvének alapvető megsértésével történt meg. A nyelvi, a kulturális, a politikai és önkormányzati célokkal jelentkező mai nyugat-európai etnoregionális mozgalmak már nem romantikus követelésekkel, nem „visszaarchaizált” népi kultúrával, nem ősi „államiság-tudattal” fogalmazzák meg magukat, hanem az államokkal szembeni oppozícióval. S ha a makropolitika egy európai léptékű unióban érdekelt, ezt el kell tudnia fogadtatni a kisebbségekkel is...

Viszont a nyelvi és kulturális kisebbségek javarészt állam nélküli etnikumok vagy diaszpórák. Gazdasági fejlettségük különbségei, a nyelvi környezet alapvető hatása, az „állami történetírás” és oktatás nemzetcentrikussága egyértelműen a kisebbségi jogok ellen

hat. E „belső kolonizáció” mellett a legkülönbébb szeparatizmusok, antikolonialista törekvések, terrorakciók és helyi polgárháborúk, igen kemény kormányválságok és igazgatási-politikai kudarcok történnek. Az etnikumok új hulláma és jelentkezésük időbeli egyezése több okra is visszavezethető. De egyik alapvető ok a nyugat-európai integrációs folyamat volt, amely az ötvenes évek gazdasági-katonai-politikai unionizmusa szellemében nem volt tekintettel a nem domináns etnikumok jelenlétére, s nemzetek fölötti konföderációkat, szupranacionális fejlődést ígért, amelyben a föderalista vagy autonomista törekvéseknek nemigen lehetett szava. További ok a gazdasági-társadalmi elmaradottság térbeli eloszlása: a kisebbségek által lakott területek szociális elmaradottságát csupán súlyosbították a fejlődési perspektívákat rontó etnikai alávetettség helyzettudatok, az identitás-fosztás élményei. Ezenfelül a szociális és a kisebbségi alárendeltség, a „másodosztályú” állampolgáriság a kisebbségek társadalmi összetételére is kihat: a csaknem kivétel nélkül kiszolgáltatott és alsóbb néposztályokból álló etnikai szféra mindenütt joggal sérelmezheti „szándékos” és „tudatos” háttérbe szorítását. A közigazgatási alárendeltség, sőt: a jobbra egyértelművé lett periferizáltság (szélre szorultság) is egyre szembevetőbb mindenütt, ahol az „etno-szféra” jelen van, s annál erőteljesebben, minél inkább és minél többször központi bürokrácia vagy politikai technokrácia dönt a helyi érdekekről és perspektívákról, etnikai szabadságállapotról vagy érdekérintettségéről.

Gyakorta civilizációs válság is fenyegeti az etnikai csoportokat: a nyelvhasználat korlátossága, az állami nyelv kényszerű fölvétele, az iparosodás hatására megindult társadalomszervezeti szétszóródás, az etnikumok beolvadását siettető helyi politizálás, a közösségi életelvek lazulása, a közösségi vagy családi kapcsolatok ritkulása, az elgyökértelenedés élménye és a kitaszítottság jelensége mind-mind identitás-fosztó hatásúak, s ezek szerte Nyugat-Európában nagyjából egy időben hatottak erőltetett asszimilációként. Ahogy a nemzettudathoz szomszéd nemzetek és más tradíciójú népek kellene, a regionalizmushoz is hagyomány, tudatosan őrzött eredetiség kell, valamint „valaki más” az ellenoldalon, aki ellen irányul a cselekvés. A kisebbségi különbségek legfőbb ténye: az eredet, a származás geográfiai meghatározottsága, a kultúra és a faji jelleg befolyásolta humán karakter. A másik fő momentum: az adott népesség körülírható jelenléte bizonyos korszakban és bizonyos társadalmi térben, lokálisan érvényes értékrendben. A harmadik sajátosság: a kivetettség, a kiválás és az asszimilációra szántság. Ezek együtt és külön-külön is az etnikai alávetettség, a kiszolgáltatottság elemi élményét eredményezik. Az „egységes” nemzettel szembeni kisebbségi ellenállás fő területe lehet egy-egy regionális társadalmi problematika, modernizációs elmaradottság, tradicionális szerep és kultúra elvesztése, vagy a nyelv és a vallás is, főleg olyan területeken, ahol a nyelv vagy a hit a többségtől való függetlenség jelképe. A regionalista mozgalmak nevében lassan egy évszázada már kisebbségi politikusok lépnek föl, s elsősorban a hatalmi koncentrációt bírálják, így társra találnak emitt a jobb-, amott a baloldali pártokban. A kisebbségi tudat képviselői nem az archaikus, polgári fejlődés előtti állapotokat sírják vissza, hanem a hatalomátruházás és a regionális vagy a szövetségi formájú decentralizálás eléréséért küzdenek, az etnikai elidegenedés, a hatalmi centrumok belső gyarmatosító törekvései és elidegenítő befolyásai ellen tiltakoznak.

Ugyanakkor az egyes országok az etnikai ellenállási mozgalmakkal szembeni küzdelemben gyakorta egymásra sandítanak. A demokratikus berendezkedésnek (a hagyományos állampolgári szabadságelvek alapján) meg kellett volna felelnie az etnikai csoportok kívánságainak, s az európai demokráciák meg kellett, hogy próbálják a kisebbségi státust nagyon liberális módon kezelni. Elveszett az államegység illúziója, a hatalom mindenhatóságának vágyképe – mégis meg kellett alkotni a kisebbségvédelmi törvényeket. Maga az Európai Közösség is regionálisan tagolt gazdaságok rendszere, regionális

tanácsai vannak, melyek közelről, a helyi gazdasági és szervezeti rendszerről azt a tapasztalatot szerezhették, hogy a helyi-területi decentralizáció nélkül megbénulnak a vidékek. Lassan elkövetkezett az a korszak, amikor már lehetetlen volt alkotmányos keret nélkül szabályozni a regionális kérdéseket, s ma már visszafordíthatatlan ez a folyamat.

Mindez a szervezeti-intézményes és közösségi átváltozás, mondhatnánk térszemléleti reform azért is alapvető fontosságú, mert a „megbonthatatlan” fiktív *államegység* kétszáz éves központositottsága után teszi fölszabadulttá, önerejére támaszkodóvá és megújulás-képessé a kisebbségi/etnikai és regionális mentalitást, s teszi megállíthatóvá az etnikai elidegenedés és a civilizációs válságok szétterjedését, sőt a szeparatizmusok elburjánzását is. A politikai akarattá formált tájegyiségi és kisebbségi törekvések ugyanis fölhasználják a meglévő intézményi kereteket a maguk lokális céljainak erősítésére, mozgósítják a közvéleményt és elégedetlenségüknek nem parlamenti úton adnak hangot, hanem az államválságok rémképének fölidézésével a parlamenten kívüli nyomásgyakorlás eszközével élnek és érvelnek. Az etnosz mint kulturális közösség, a térben, mégpedig a lokálisan körülírható szuverén térben fogalmazza meg magát, s társadalmi erővel intézményesíti tömörülési, érdekérvényesítési, mozgalmi alternatíváit, korlátozva az államot s kieroszakolva a saját célok államon belüli és nemzetközi képviseletét. Ha pedig így nem megy, megmarad rejtett, államellenes, államhatároktól független, közöttük és alattuk is áthúzódó latens identitástudatként.

A politikai akarat és a mindennapi élet politikai gyakorlata persze nem mindenkor fejeződik ki egycélú mozgalmak, lokális forradalmak vagy civiltársadalmi ellenállások formájában. A társadalmi cselekvés kontinuitása és a változás gyorsasága sokszor egyértelműen jelzi a kisebbségi egyén vagy csoport hovátartozását. Minél gyakoribb, hogy elnyomják vagy manipulációkkal elszíntelenítik az etnikai csoport önmegjelenítését, annál sűrűbben megyesik, hogy a kisebbségi csoport önigazolásra szorul, sértettségbe vonul vagy szimbólumok formájában őrzi meg az etnikus jegyeit. Az etnikai jelképek között gyakori a vélt-képzelt-vágyott összetartozástudat, az egység képzete. Ahogy a fennálló hatalmaknak, úgy a kisebbségbe szorultaknak, a szimbolikus csoportoknak vagy szubkultúráknak is jellemzője az egység képzete, a szilárd összetartozás tudata. A kisebbségi-ség rokon a demokratikus társadalmi berendezkedés közérzetével: az egyöntetűség, a hasonlóság, a közös származástudat fantáziaképe jószerivel a citoyen képével keveredett immár. A saját helyzet érzékelése a társadalmi ranglétrán olykor igen csalóka is lehet, ugyanakkor a főlemelkedettség, a rangtartás, a polgári miliőbe tartozás tudata még ama kisebbségi csoportok között is megjelenik, amelyek egyébként alávettettek, kizsákmányoltak, perifériára szorítottak mondják magukat. A szimbolikus vezérkeresés, a válságmegoldásra „szántság”, a predesztináltság, a historikus folytonosság tudata nemcsak a válságkorszakokban, hanem a közösségek harmonikus életszakaszában is kialakulhat. A vertség tudata, a helyzetek megváltozásának reménye, a kiválasztottság élménye, a diszkrimináció felülről irányítottágának fölismerése, valamint a kollektív önérvényesítés érdekében a belső (szervezeti vagy személyi) hierarchia alapos ismerete megkülönböztethető másságtudatot, kollektív ellenállásérzést, lokális szolidaritást involvál, amelyet a csoporton belüli egyenlőség – mint összetartó erő – képzete, az ösztönös ellenállás a fennhatóságoknak és hódoltatóknak, a család egységének és a település védő-óvó funkciójának képzete stb. már-már olyan politikai jelentőségű változások alakítói, amelyeknek szélsőségesebb példáit az egységük illúziójától megfosztott kelet-európai államok a lehetségesnél is nehezebben tudnak kezelni. Az új etnikai identitások, a megváltozott tartalmú szolidaritás, esetenként az etnocentrikus bezárkózás követelése olyan létfolytonos-

ságot, származáshitét és élet-jogosultságot reklamálnak, amelyek pótolják (olykor a nemlétező) összetartozást is.

A különbség érzékelése, a mások másságának megfogalmazása én-tudatot ad, bár a társadalmi helyzet átélése mindig relatív pozíciótól függ. Az elkülönülés, a társadalmi távolság tartása többé-kevésbé körülhatárolható „kultúrterületet” jelent, annál inkább, minél több kölcsönhatás van az egymás közelében élők között. A hiányt, amely szétomlani hagyná a kisebbségi csoportot, jobbra az elkülönülés fokozásával pótolják, mert ez erősíti a belső összetartozás és azonosulás kereteit. Az elkülönülés gyakorta erőszakos, s még ha kívülről a falakat senki sem emeli magasabbra a közösség körül, az önként hordja a téglákat maga köré. A stabil, elszigetelt közösség olyan kulturális terület, amely nem térbeli megfontolások, hanem pszichés motivációk miatt korlátozza a környezettel való kommunikáció feltételeit. Ez lehet alapja, indoka az etnocentrikus zártság, a revanstudat, a rasszizmusnak is. Nincs persze speciálisan kisebbségi tér – de vannak kisebbségi sajátosságok tükröző terek: temetőik például, kultikus helyek, jelképi erejű kulturális areák, nyelvi terek, népszokások, családi értékvetések, házassági-párvalasztási övezetek, kommunikációs áthatások, érzékenységek és más kölcsönösen meghatározó dimenziók. De a kisebbség „alkalmazkodása”, változási-asszimilációs hajlandósága sosem lehet teljes, sosem kerülheti el az enyhébb normasértést. S éppen mert a kultúrák, akármilyen zártak is, sosem statikus egységek, átélhetik, hogy nap mint nap megerősítést vagy büntetést kapnak, hogy szándékuk ellenére változniuk kell, hogy híveik nem tudnak kizárólagosan az etnikai létben kiteljesedni, hanem átengedik magukon a kultúra egyetemesebb hatásait is. Kézenfekvőnek látszik, hogy itt vannak a hiányok pótlására, a félelmekre és megfélemlítésekre válaszként kialakuló mozgalom-szervezés kisebbségi gyökerei. Az etnicisztikus ideológiát persze a mindenkori hatalom és hivatalossá vált intézményei is támogatják – jóllehet, nem abban a formában, hogy az „elvesztett természetesség”, az „ősi természetesség” pótlására fölerősítik a meglévő etnikai-kisebbségi jelenségek dinamikáját. Inkább az elnyomott és kizárt rétegek hamis folklórját („falsflórját”) szorgalmazzák és propagálják, az értékviszáltság mélységéig hatoló manipulációkat használják ki a fogyasztói típusú társadalmi modell kialakításához, a szüntelen felülkerekedés igényét és az egyenrangúság-igény viselkedési mintáit szabályozzák úgy, hogy a polgári tiltakozások kioltásáért, kölcsönösen elnyomják és korlátozzák egymást, magyarán alig érik el a hatalomviselő hivatalnokokat, az etnikai konfliktusokért felelősöket.

Az etnikus lét folytonosságában a legjelentősebb szerepe a kollektív emlékezetnek van. Talán jelentősebb, mint a területi egységnek, a származási közösség meglétének vagy az etnokulturális elkülönültségnek. A sajátos életmódminták és modellek kölcsönhatása, a köznapi kommunikáció nyelve vagy a társadalmi kapcsolatok főbb formái megváltozhatnak, a mindennapi lét „beolvadhat” a környezetbe, a társadalmi „nagy egészbe” – de ha a gyökerek tudata megvan, épséges maradhat a kisebbség – mint erre (s adott esetben az ellenkezőjére is) számos példát nyújtanak az itt közölt tanulmányok is.

Az etnikus jegyek számos formája konzerválódik a hagyományokban. Ezek megőrzéséért a politikai küzdelmekben is harc folyik, s ez ismét tartósítja a csoportszintű sajátosságokat. A „mátság” ellen ható legfőbb törekvés, az egységesítés pedig kifejezetten kihívja a megőrzött identitásjegyeket, s mintegy segít azoknak visszhangozni a kollektív értékelveket, akik képesek ezeket plasztikussá tenni, elérhetőnek mutatni. A kollektív értékelveket a történelmi és társadalmi változások „rövid szakaszaitól” szinte független „hosszú szakaszokat” alkotnak, olyan sajátos entitást, amely a plurális társadalmi térben kap szerepet a legkönnyebben. A társadalmi tér pedig annál szűkebb, minél kevesebb „mátság” fér el benne. A „hosszú szakaszok” egyúttal jövőképek, perspektívák is, tehát

olyan normák, cselekvések fő motíválói lehetnek, amelyek a különböző emberi közösségekben sztereotípiákat halmoznak fel vagy termelnek újra, biztosítva a kontinuitást.

Az etnikus sztereotípiák a társadalmi elkülönülés ellen is hatnak, egyúttal azok kialakulását is segíthetik. A szerepek halmozódása és szétválása a tömeges szerepkonfliktusokat eredményezheti, amelyek a kisebbségi-etnikai térben rendkívül gyakoriak. A kisebbségi számára a latens vagy nyílt osztályérdekek nem föltétlenül egyeznek meg a saját közösség érdekeivel, sem pedig az etnikai csoportérdekekkel, kulturális rétegérdekekkel vagy társadalmi osztályérdekekkel. Az egyéni lét, amely nem okvetlenül azonos a hatalmi érdektér által kínált státussal, a maga szuverén szférájában kialakít vagy lehetetlenné tesz bizonyos integrációt, amelynek az organikus szolidaritás a lényege. Ezt a szolidaritást kínálhatja az etnikai csoport, sőt: az ipari társadalmak történetében aligha kínálhatja más ésszerűség vagy a társadalom más fejlődéstörvényéből kínálkozó program, csakis ez.

Az etnikus lét határait is megszabják azonban a kulturális hagyományok és intézmények. Századunk második felében egyre rövidebb időszakokra, életkorszakra lesznek érvényesek a tanult ismeretek, a megszokott közösségek és társadalmi normák, egyre reménytelenebb a helyben lakás, a stabilizálódott kultúra, a megőrzött értékrend nevében kimondani azt, hogy egy etnikai csoportnak „megéri”, ha etnikus sztereotípiáihoz ragaszkodik. A magánérdekű ésszerűség és a lokális milióban érvényesnek tekintett normarendek általánosságban a „makacs maradandóság” támaszai, vagyis nem érdekük a parttalan „modernizálódás”. Azonban a modern társadalmi lét és a politikai érdekérvényesítés feltételei éppoly „racionálitással” elvárnytelenítik az etnikus létbe szorultságot, mint ahogy a vállalkozás-képtelenséget, az informátlanságot, a szegénységet. Az etnikus identitáshoz ragaszkodni tehát csupán e modern racionalitások ellenében lehet. A tradíciókhoz ragaszkodás a történelmi időkben meghatározó körülménye volt az életvezetésnek, a mindennapok szabályozásának, nemzedékről-nemzedékre hagyásának. Ma viszont a kulturális hagyományokat nem igazolhatja az idő, érvényességüket számos kutató csak arra a történelmi korra teszi, amelyben a hagyomány a viselkedés és a szokástartás szabályozója volt. A kisebbségi-etnikai hagyománytartás mellett pedig létezik egy másik fontos momentum, amelyet a huszadik századi kultúrák többre tartanak, mint a „röghöz kötött” hagyományt: az emberi innováció képessége. Ezzel a modern kultúrák mérik magukat, s elítélik a hagyománykötötte egyének és csoportok „el nem fogadható” ragaszkodását a történelmi emlékezethez. Nyilvánvalóan vitatható, kinek van ebben igaza. Ma már talán bátran ki lehet jelenteni, hogy a személyiség sztereotípiáinak és innovációs hajlandóságának éppen a tradícióval való kapcsolata a lényeges életmód- és értékrend-szervező hatás. Az emberi megújulásképeség talán nem is más, mint a személyiség egyik legfőbb hagyománya, a kultúra viselkedésbeli megjelenésmódja. Ám mindez nincs ellentétben a tradíciók értékeinek őrzésével. S ha lehetne kívánatos összhang, amely a „modern”-nél is modernebb, mondjuk úgy: posztmodern, az pontosan a modernizálódás és a tradicionalizálódás összhangjából, összebékítéséből táplálkozhatna. A hagyományok és a különböző kultúrák együttélése, kölcsönös elismerése talán megteremthet egy olyan makroközösséget az egyes országokon belül és országok között is, amely utójára csak akkor létezett, amikor az emberek még nem váltak szét osztályokra, nem hangsúlyozták egymással szemben a kulturális fölényt, a felsőbbrendűség értékét. „Hagyománynak minősül bármi, amit tartósan vagy ismétlődően továbbadnak, tekintet nélkül tartalmára vagy intézményi környezetére” – tanítja az antropológus Edward Shils. E téren és időn átívelő csoporttapasztalat természetesen csak közösségekben élhet tovább, sztereotípiák alakjában vagy cselekvési rutinokban, de mindig kifejezi az egyén társadalmi helyzetét. Azt a helyzetet, amely nélkül sem öntörvényű egyén, sem magabíró közösség, sem önkormányzó település, sem ma-

gabiztos állam nemigen létezhet. Megesik persze, hogy államok és országok vagy különböző kormányzatok és államszervezetek régi vagy újdontatúj politikai racionalitások nevében legitimitást követelnek maguknak, s ehhez sűrűn előveszik a hagyományok eszközét, mint (legalább) hivatkozási alapot. Viszont a hagyományok jelképes szerkezete, olykor kitalált formái nyíltan vagy hallgatólagosan, sőt javarészt automatikusan hordozzák a múltba vezető folytonosságot. A (hatalmi-uralmi) konvenciók és rutinok még nem hagyományok, s az államok uralmi rituáléi is aligha – az időbeli folytonosság társadalmi ténye mellett a hagyományok történeti eredete, jelentősége, múltbeli fontossága viszont olyan momentum, ami megkülönböztethetővé teszi őket a bürokratikus rutinoktól vagy rossz reflexektől. A letűnt eszmék és intézmények például visszahozhatatlanok – a cselekvésminták és kulturális kódok azonban túlélnek rendszereket, korszakokat, politikai vagy uralmi stílusokat. Ezért tehát a haladás gondolatát a kontinuitás ellen fordítani csupán újabb „hiánytermelés”, nem pedig pótlása az elhalványodott hagyománynak. A hagyomány emberi szükséglet, társadalmi fenntartó erő, éltető energia. S a hagyományok között az etnikus hagyomány a legerősebb és legfontosabb. Vagy talán „csak” a legerősebb...

EU-etnizálódás?

Az etnikai viszályok és maga az etnikai kérdés mint univerzális paradigma alapvetően új hangsúllyal kerülnek át a kilencvenes évek európai közgondolkodásába és világpolitikájába. A nyugati féltekén elsősorban a világgazdasági, makroökonómiai változások jellemzőek, míg a keletin a nagytömegű népmozgások és ellátási krízisek, a kiugró és végleg leszakadó etnikai csoportok vagy nemzetek, amelyeket gyökereiknél érintenek immár a megélhetési gondok, a prosperitási problémák, a modernizációs és az információtechnikai sebességváltás. Etnikai krízisek mindenütt vannak továbbra is, de a társadalomtudományi közgondolkodást egyfelől a mozgások dinamikája, másfelől pedig az ökológiai gondolkodás univerzalizálódása. A hagyományos társadalmak szerkezetváltozása, modernizációs aspirációja öntörvényű kezdeményezések és földrésznyi háborúk, migrációs tömegek és etnikailag definiált törekvések egész sorával keveredik össze. Alapvető kérdéssé lesz, hogy mi következik a társadalmi-strukturális örökség és az univerzális „elracionalizálódás” konfliktusából, s mit várhatunk „a pénz és a fegyver teljhatalmának ígérkező világcentrumával” folytatott európai erőpróba kimenetelétől, a jövőjük alakítása során öröklött tradíciókat a modernitással egybeötvöző társadalmak ezután várható létformái terén?

Ennek a kérdéskörnek egyik kemény mai problematikája az Európai Unió kialakításának programja. Ám Európa egysége és a kisebbségek ehhez igazított sokfélesége valójában képtelen párosítás. Lehetséges-e hogy az egyes és többes szám valamely harmóniában összekapcsolódják? Rejlík-e az egyarcúságában sokrétű és a sokszínűségében egyneműsített entitások között oly összhang lehetősége, amelyet európai polgár és uniós politikus, kelet-európai menekült és ír munkanélküli, algériai nő Párizsban és albán kamaszfiú Torinóban egyaránt közös képzetként vagy értéként vállalhatna? Van-e tehát esélye a legkülönbözőbb minoritásoknak arra, hogy megőrizzék másságukat az egységben – avagy attól szilárd-e az egység, ha részecskéi számosak és egyezők?

Az európai térképen most mikro-minoritások sokasága ábrázolható, ugyanakkor intenzíven folyik a központosított arculattervezés és birodalom-építés is. Tud-e és akarhat-e egyáltalán közös hangot találni ennyi szólam és dallam, ritmus és hangfekvés? Meg azután ki is lehetne a nagy komponista ebben a diszharmoniótól zajos műfajban, akinek mersze és tehetsége volna a népek új, befejezetlen szimfóniája megkomponálásához?

Korántsem véletlen, hogy az új európai politikai entitás megalkotásánál immár nemcsak a politikai keretek, intézményi struktúrák, gazdasági és érdek-alapok, biztonságpolitikai vagy jogharmonizációs tervezetek kapnak kiemelt hangsúlyt, de az államoknál, régióknál kisebb és másabb alakzatok, az etnoszféra képviselői köre is saját tónusában szól bele az EU-kórusba. Alapkérdéssé lett, hogy amennyiben a nemzetállami szinteken, regionális léptékben sem lehettek képesek a politikai erőhatalmak „közben” tartani és szabályozni az etnoszféra sokféleségét, mi lesz akkor ezzel az európai demokratikus birodalom keretei közt a poszt nacionális rendezőelvek mentén kreált egységben?

Az európai birodalom mint főhatalmi intézmény (impérium) olyan kvázientitás kíván lenni, amely képes átfogni számos nagy nép egységét, eltérő identitású, hitű, szervezetszerű érdekkör és mikrokultúra, multietnikus diverzitás egészét.² A történeti tapasztalat (még a demokráciafogalmak kezdetétől vizsgálva is) ellene szól a civilizált univerzum nagytérségi (földrésnyi) sokféleségét kezelni képes politikai entitásnak. Európa eme kvázিয়েgysége feltételez egy kulturális többletet, centralizálható széttagoltságot, önként uralmi keretbe hajló kooperációs attitűdöt. Ennek s főként az egyenlő jogoknak, egy hangnembe hangolt önmegfogalmazásnak, harmonizáló beszédmódoknak pusztá feltételezése is vágykép csupán. Ami a világpolitikában egységként hat, az a helyi politikákban kényszer; ami univerzális értéktartalomként fogalmazódik meg, az a minoritások szintjén kulturális genocídium vagy belső gyarmatosítás. Az a fajta „demokratikus birodalomépítés”, amely az amerikai „multikulturalizmus-modellre”, az olvasztótégelyre épül (s tegyük hozzá: ott sem igazán konfliktusmentesen működik), nem őszintén vállalt célja az európai diverzitásnak. A birodalomhoz (a karolingokéhoz, rómaiakéhoz, arabokéhoz vagy türkökéhez) alapszinten hozzátartozott egy magország vagy magállam és annak hódító stratégiája is – erről európai konszenzussal dönteni nem lesz egyszerű, s a bekebelezett területeken a hódítókkal szemben mindig is gyökeres szintű ellenállás nyilvánult meg. Így, hogy mégcsak birodalmi központ sincs, az egész egység virtuálissá válna, a gazdaság globális keretei ki sem egészülhetnének a tagországok, autonóm területek kulturális egyöntetívé válásának szándékával. Az etnokulturális és nyelvi, tradíciókötötte és etnikai tarkaság nem volna képes azt a szimbolikus lojalitást kicsikarni az érdekeltekből, amelyre a nemzetállamok utáni korszak európai birodalmának elemi szüksége volna. Ha az európai birodalom csak nagyhatalom volna, még kevesebb jövőt jósolhatnánk neki: már egy-egy országon, fővároson, városon vagy falun belül is meglehetősen széttagoltság érzékelhető etnikai-kulturális szempontból (amint erre az MTA Kisebbségkutató Intézetének itt közölt konferencián anyaga bősséggel nyújt bizonyosságot). Meglehetősen kézenfekvő az állítás, hogy a birodalomépítés mai európai stratégiája egy nemzetállami keretek közt szocializált politikai elit fogalmi képzete – amerikai mintára alkotott (az egykori szovjet birodalom bomlásával, a brit nemzetközösségi hatalom szétfoslásával és az amerikai világuralmi hübrisz alapján megformált) földrésnyi befolyásolási övezet mintájára alakított koncepció. Ebben azonban az etnikai, kulturális, nyelvi vagy identitás-közösségeknek nincs definiált szerepe. Az Unió etnizálása amúgy lehetetlen is...

² A birodalmiság kérdésköre a Korridor Politikai Kutatások Központja aktuális vita-sorozatának témája, s következő kötetük témája. Az előtanulmányok és vitaanyagok közül fölhasználtam Gombár Csaba és Molnár Gusztáv tanulmányait, amelyekért e helyt mondok köszönetet a szerzőknek.

Legalább ennyire lehetetlen mindezt röviden összefoglalni és reális perspektíváit racionálisan megrajzolni. Szerencsére a kisebbségjogi szabályozás terén történő változásokról szóló (itt közölt) tanulmány vagy az eltérő nyugat-európai kisebbségi esettanulmányok részben jelzik is a birodalmiság árnyékában fölsejlő konfliktusok egy részét, a kisebbségkutatási konferencia anyagai pedig sok-sok apró árnyalatra vetnek derengő fényt. A fények, árnyak, tervek és realitások harmóniájának megteremtésében pedig még igen sok feladat, esély, lehetőség kínálkozik...

Felhasznált irodalom³

- Albert Ferenc – Bodó Barna – Papp Z. Attila 1997. Peremlét és megmaradás. Szórvány füzetek, Temesvár, 120 p.
- Antohi, Sorin 1998. Les roumains pendant les années 90 – géographie symbolique et identité sociale. = *Transitions, ex-revue des pays de l'Est*, Vol. 39., No. 1: 112–134.
- Bagi Andrea 1998. Túlélőművészet Kárpátalján: adaptációs technikák egy kisváros példáján (Beregszász). Kézirat, MTA PTI Etnoregionális Kutatóközpont dokumentációja, 32 p.
- Bárdi Nándor 1998. Törésvonalak a határon túli magyar politikai közösségekben. (Konferencia-vitaindító, a Teleki László Alapítvány Közép-Európa Intézete szervezésében, *Globalizáció és nemzetépítés Közép-Európában*, Budapest, 1998. szeptember 18.)
- Beszteri Béla – Mikolasek Sándor szerk. 1998. A kisebbségek helyzete Közép-Kelet-Európában és Magyarországon. Tudományos konferencia 1997. április 29., Komárom, VEAB, 215 p.
- Bezák, Anton 1997. The relationship between regional and national unemployment trends in Slovakia. = *Földrajzi Értesítő*, XLVI. évf. 3–4: 155–160.
- Biró A. Zoltán – Gagyi József – Oláh Sándor 1994. Gazdálkodási gyakorlat a Székelyföldön. *Antropológiai Műhely*, 94/1: 7–39.
- Biró A. Zoltán 1992. A regionális identitás kialakításának néhány vonásáról. = *Regio*, 3: 61–71.
- Biró A. Zoltán 1997. A társadalom védelme és/vagy építése. Elemzés a romániai magyar elit „termelődéséről” és szerepéről. *Antropológiai Műhely*, 3–4: 5–37.
- Biró A. Zoltán 1998. A Magyarország-kép átalakulása a romániai magyar közéletben és a mindennapok szintjén, Csíkszeredából nézve. (Konferencia-vitaindító, a Teleki László Alapítvány Közép-Európa Intézete szervezésében, *Globalizáció és nemzetépítés Közép-Európában*, Budapest, 1998. szeptember 18.)
- Bodó Barna 1997. Azonosulás, elit, peremlét. In: *Peremlét és megmaradás. Bánsági helyzetkép 1996*. Szórvány füzetek, Temesvár, 20–57. p.
- Bodó Barna 1997. Kisebbségi érdekvédelem – kormányból és/vagy ellenzékéből. (Tudományos tanácskozás előadásai). Szórvány füzetek, Temesvár, 75 p.
- Bourdieu, Pierre 1985. Az identitás és a reprezentáció. A régió fogalmának értelmezéséhez. = *Szociológiai Figyelő*, 1: 7–22.

³ A tanulmány alapjául szolgáló kutatás az Európai Összehasonlító Kisebbségkutatások Közalapítványa készítésére és támogatásával készült, de az intézmény egyetértésével nem találkozott. A kutatás dimenzióinak bővítését az OTKA T 022600 és a T 035241 számú kutatási támogatások teszik lehetővé.

- Braudel, Fernand 1996. A Földközi-tenger II. Fülöp korában. I–III. kötet. Akadémiai Kiadó, Bp., I. kötet. 7–112. p.
- Cholnoky Győző szerk. 2001. Kárpát-medencei önismeret. Lucidus Kiadó, Kisebbségkutatás könyvek, Budapest.
- Csanády András 1997. Túlélő társadalmi formák és azok tudata. In: Csanády András szerk. *Hagyományos térségek megélhetési szerkezete*. AB Aeterno, Budapest, 1998.
- Cseke Péter 1995. Népiség – populizmus – nacionalizmus az ezredvégen. = *Korunk*, 4: 95–102.
- D. Lőrincz József 1997. Milyen értékek alapján épül a romániai magyar társadalom? Antropológiai Műhely, 1. sz. 5–29. p.
- Gagyai József 1997. Az új elit a Székelyföldön. Hargita megyei változások 1968 után. = *Társadalmi Szemle*, 4. sz. 58–69. p.
- Gagyai József 1998. „...Sokféle jel volt égen s földön...” – A krízis kulturális szerepéről. In: *Jelek égen és földön*. KAM – Regionális és Antropológiai Kutatások Központja, Csíkszereda, 101–124. p.
- A. Gergely András 1997. Kisebbség, etnikum, regionalizmus. MTA PTI, Bp., 176 p.
- A. Gergely András 1998. Hagyományos térség – nem hagyományos régiók. In: Csanády András szerk. *Hagyományos térségek megélhetési szerkezete*. AB Aeterno, Budapest, 186–196. p.
- A. Gergely András 1998. Kisebbségek és az integráció. In: Kulcsár Kálmán – Hülvely István – Galló Béla – A. Gergely András: *Az integráció: történelmi kihívások és válaszlehetőségek*. Európa tanulmányok 2. Szerk. Kulcsár Kálmán. MTA Politikai Tudományok Intézete, Budapest, 125–160. p.
- A. Gergely András 1999. Kisebbség a gazdaságban és a privatizációs folyamatban. = *Kisebbségkutatás*, 4: 519–532. p.
- A. Gergely András 2000. Régiókérdések és integrációs kihívások. In: A. Gergely András – Galló Béla – Hülvely István – Lévai Imre – William Nicoll: *Integráció: változó feltételrendszerek és szereplői magatartások*. Európa tanulmányok 3. Szerk. Hülvely István. MTA Politikai Tudományok Intézete, Budapest, 96–191. p.
- Gheorghe, Nicolae – Acton, Thomas 1996. A multikulturalitás problémái: kisebbségi, etnikai, nemzetiségi és emberi jogok. = *Replika*, 23–24. sz. 207–218. p.
- Gombár Csaba 2002. A birodalom kérdéséről. Korridor Politikai Kutatások Központja, Budapest, (kézirat, 25 oldal, annotált szakirodalmi bibliográfiával).
- Gyurgyik László 1993. A szlovákiai magyarság a népmozgalmi és népszámlálási adatok tükrében. = *Regio*, 3. sz. 71–86. p.
- Hajnal László Endre 2000. Budapesti oláh cigányok migrációs stratégiái. = *Mozgó Világ*, 10. sz. 104–108.
- Hajnal László Endre 2002. Romák Kanadában. Kivándorlás Magyarországról az 1990-es évek második felétől. In: Kováts András szerk. *Roma migráció*. MTA Kisebbségkutató Intézet – NMMK, Budapest, 41–66. p.
- Hell István 2002. A zámolyi romák – az út Strasbourgig. In: Kováts András szerk. *Roma migráció*. MTA Kisebbségkutató Intézet – NMMK, Budapest, 91–105. p.
- Ira, Vladimír 1997. The perception of potential ethnic tensions. (The region of East Slovakia and Northeast Hungary). = *Földrajzi Értesítő*, XLVI. évf. 3–4. sz. 161–171. p.
- KAM 1994. Gazdasági elit a Székelyföldön – 1993. (Helyzetelemző tanulmány). = *Antropológiai Műhely* 5. sz. 1994/2., 7–40. p.
- KAM 1995. Változásban? Elemzések a romániai magyar társadalomról. KAM, Regionális és Antropológiai Kutatások Központja, Csíkszereda, 259 p.

- KAM 1996. Elmentünk? Székelyföldi életutak. KAM, Regionális és Antropológiai Kutatások Központja, Csíkszereda, 260 p.
- KAM 1996. Elvándorlók? Vendégmunka és életforma a Székelyföldön. KAM, Regionális és Antropológiai Kutatások Központja, Csíkszereda, 258 p.
- KAM 1997. Így élünk. Elszegényedési folyamatok a Székelyföldön. KAM, Regionális és Antropológiai Kutatások Központja, Csíkszereda, 198 p.
- Krygier, Martin 1997. Vicious Circles: Antipodean Reflections on Power, Institutions, and Civil Society. = *East European Politics and Societies*, Vol. 11., No. 1., Winter, 36–87. p.
- Mink, Georges – Szurek, Jean-Charles 1998. L'ancienne élite communiste en Europe Centrale. Stratégies, ressources et reconstructions identitaires. = *Revue française de science politique*, Vol. 48., No. 1., février, 3–41.
- Mirnic Károly 1996. Kis-Jugoszlávia hozománya. Írások az asszimilációról és a kisebbségről. Hatodik Sip Alapítvány, Budapest, 174 p.
- Mirnic Károly 1998. Integráció – leszakadás – kisebbségi társadalom: Szerbia, az ott élő magyarság esete mint intő példa. MTA PTI Etnoregionális Kutatóközpont, dokumentációja, kézirat, 14 p.
- Mizsei Kálmán szerk. 1987. Privatizáció Kelet-Európában. Atlantisz – Medvetánc, Budapest, 189 p.
- Molnár Gusztáv 2002. A neokaroling birodalom. Korridor Politikai Kutatások Központja, Budapest, (kézirat, 17 oldal).
- Nemes Nagy József 1996. Társadalmi tércategóriák a regionális tudományban. MTA PTI *Etnoregionális Munkafüzetek*, No. 17.
- Oláh Sándor 1996. A székelyföldi agrártermelés társadalmi feltételei 1989 után. MTA PTI Etnoregionális Kutatóközpont dokumentációja, kézirat, 29 p.
- Revel, Jacques 1996. Historiens et géographes au tournant du siècle anthropologique. Előadás az Atelier Franco-Hongrois hallgatói előtt 1996. november 18-án. Ismertetését lásd az MTA PTI *Etnoregionális Hírlevél* 2. számában.
- Sandru, Vasile Dr. 1997. The Old-New Problem of Ethnic Minorities. Aspects of Roumanian Experience in Building Democratic Inter-Ethnic Relationship. MKI-tanulmányok No. 9., Magyar Külügyi Intézet, Budapest. 26 p.
- Schöpfli György 1991. Nationalizmus a posztkommunista rendszerekben. = *Világosság*, 7–8. sz. 481–491.
- Síklaki István 1993. Ajánlás a túléléshez. Juss, Hódmezővásárhely.
- Szakál Gyula 1997. Túlélési stratégiák, hatalmi manipulációk a szlovákiai magyarság körében. Műhely/NDCP/MTA PTI, Győr/Pozsony/Budapest. 49–99. p.
- Szalai Erzsébet 1994. Útelágazás. Hatalom és értelmiség az államszocializmus után. (Átíratok sorozat), Pesti Szalon – Savaria University Press. Budapest – Szombathely.
- Székely, Vladimir 1997. The theoretical outline of methodological procedure of selection of assisted regions. = *Földrajzi Értesítő*, XLVI. évf. 3–4. sz., 197–203. p.
- Tamás Pál 1998. Regionalitás és innováció. (Előadás a csíkszeredai II. Társadalomtudományi Szemináriumon, 1998. szeptember 7.)
- Tamás Pál 2001. Ruralitás és urbanitás: megkapaszkodás és/vagy kiszorulás a modernitásból. Vitaindító előadás az MTA Kisebbségkutató Intézete 2001. májusi 30–31-i konferenciáján.
- Vachudová, Milada Anna – Snyder, Tim 1997. Are Transitions Transitory? Two Types of Political Change in Eastern Europe since 1989. = *East European Politics and Societies*, Vol. 11., No. 1., Winter, 1–35. p.

- Veres Károly 1996. Elit és ellenelit. In: *Paradox (tudat)állapotok*. Komp-press, Korunk Baráti Társaság, Kolozsvár. 162–178. p.
- Voutat, Bernard 1992. Espace national et identité collective. Université de Lausanne, ISP No. 19., 464 p.